

Подход за разрешаване на
проблема с преждевременното
напускане на училище,
насочен към цялото училище
Политически послания

ЕВРОПЕЙСКА КОМИСИЯ

Генерална дирекция „Образование и култура“

Дирекция В – Модернизация на образованието II: Образователна политика и програма, иновации, Европейски институт за иновации и технологии (EIT) и програма „Мария Склодовска-Кюри“

Отдел В.2 – Училища и преподаватели; многоезичие

За връзка: Annalisa Cannoni, Petra Goran

Е-поща: EAC-UNITE-B2@ec.europa.eu

Европейска комисия
В-1049 Брюксел

Образование и обучение 2020

Училищна политика

**Подход за разрешаване на
проблема с преждевременното
напускане на училище,
насочен към цялото училище**

ГД „Образование и култура“

Благодарности:

Настоящият документ представя заключенията на Работната група за политиките в областта на училищата (2014–15 г.) в обхвата на стратегическата рамка „Образование и обучение 2020“ на Европейския съюз¹ относно приоритетната тема за преждевременното напускане на училище. В него са отразени резултатите от съвместната работа на представители на националните правителства от 30 държави в ЕС и асоциирани европейски държави и на организации на европейските социални партньори. Комисията желае да изкаже благодарност на всички участници и по-специално да изрази признателност на членовете на редакторския съвет Paulo André, Mario Cardona, Anna Imre, Chris Kelly, Daniel Taubman, Charles Dolan, както и на консултанта на Комисията, Ilona Murphy, за техния специален принос в работата.

Също така Комисията желае да изкаже благодарност на всички експерти, които направиха коментари по документа и имат ценен принос в работата на работната група, и по-специално на д-р Alessio D'Angelo, проф. Paul Downes, проф. Alan Dyson, д-р Boris Jokić, проф. д-р. Erna Nairz-Wirth, Catherine Pérotin, д-р Ward Nouwen, проф. Teresa Sordé Martí, както и на мрежите в областта на политиките на EC SIRIUS, EPNoSL и ELGPN.

***Europe Direct е услуга, която ще ви помогне да намерите
отговори
на своите въпроси относно Европейския съюз.***

**Единен безплатен номер (*):
00 800 6 7 8 9 10 11**

(*) Информацията, както и повечето обаждания са безплатни (възможно е обажданията от мрежата на някои оператори, от обществени телефони или от хотели да бъдат таксувани).

Допълнителна информация за Европейския съюз можете да намерите в интернет (<http://europa.eu>).

© Европейски съюз, 2015 г.

Възпроизвеждането е разрешено при посочване на източника.

ПОДХОД ЗА РАЗРЕШАВАНЕ НА ПРОБЛЕМА С ПРЕЖДЕВРЕМЕННОТО НАПУСКАНЕ НА УЧИЛИЩЕ, НАСОЧЕН КЪМ ЦЯЛОТО УЧИЛИЩЕА

Основни тези

Училището има ключова роля за справяне с проблема с преждевременното напускане на училище, но не може да работи в изолация, защото има фактори извън него, които влияят върху степента на ангажираност и успеха на учащия. Следователно срещу преждевременното напускане на училище е необходим подход, насочен към цялото училище. При този подход цялата училищна общност (училищни директори, педагогически и непедagogически специалисти, учащи, родители и семейства) се ангажира да изпълнява сплотено колективни и съвместни мерки в засилено сътрудничество с външни заинтересовани страни и с общността като цяло.

Подходът, насочен към цялото училище, позволява на училищата да отговорят по адекватен начин на новите и сложни предизвикателства, пред които са изправени във връзка с увеличаващото се многообразие в обществото.

Ефективното ръководство и управление са от съществено значение. Необходимо е да се насърчават позитивната училищна култура, работата в екип и практиките на съвместна работа в рамките на училищната общност. Също така е необходимо участниците в образователния процес и заинтересованите страни да работят заедно за осигуряване на образователни постижения и предотвратяване на преждевременното напускане на училище.

Процесите на развитие и подобрене на училищата следва да включват цели за справяне с основните фактори за преждевременното напускане на училище. Също така те трябва да обхващат цялата училищна общност, заинтересованите страни, многопрофесионални екипи, външни местни услуги, родители и семейства.

Необходима е ангажираност за инвестиране в продължаващо професионално развитие на училищните директори, преподаватели и останалия училищен персонал с насоченост към информираността относно процесите на преждевременното напускане на училище и върху необходимите компетентности и умения за борба с неравнопоставеността в образованието и загубата на интерес от учащите.

Задължително трябва да се гарантира всяко дете и всеки младеж да имат равни възможности за достъп, участие и извличане на ползи от висококачествено и приобщаващо образование. Ангажиращите и подходящи учебни програми заедно с вдъхновяващ и ангажиран екип са най-ефективният начин да бъдат предотвратени преждевременното напускане на училище и социалното изключване.

В центъра на образованието следва да бъдат всички учащи и техните разнообразни потребности. Те следва да бъдат участници в собственото си обучение и да бъдат заобиколени от подходяща подкрепа и услуги. Училището следва да предлага подкрепяща, стимулираща и благоприятна учебна среда и да създава високи очаквания за всички учащи да развият

пълния си потенциал.

Образованието е споделена отговорност на родителите и училището – то трябва да се гради на взаимоотношения на взаимно доверие и сътрудничество между тях.

А ПОДХОД ЗА РАЗРЕШАВАНЕ НА ПРОБЛЕМА С ПРЕЖДЕВРЕМЕННОТО НАПУСКАНЕ НА УЧИЛИЩЕ, НАСОЧЕН КЪМ ЦЯЛОТО УЧИЛИЩЕ

ПОЛИТИЧЕСКИ ПОСЛАНИЯ

Въведение

Преждевременното напускане на училище (ПНУ)¹ е неотложен проблем на индивида, обществото и икономиката. Уменията и компетентностите, придобити с гимназиалното образование, се считат за минимално условие за успешно навлизане на пазара на труда и основа за допълнителни възможности за образование и обучение. Тези умения и компетентности спомагат за подготвянето на младежите за живота, като развиват потенциала на всеки от тях, за да станат пълноценни и активни граждани. По данни на Евростат за 2014 г. обаче 11,1 % от тези на възраст от 18 до 24 години са напуснали системата на образование и обучение, без да са завършили гимназиален етап². За родените в чужбина е средно два пъти по-вероятно да напуснат преждевременно системата на образование и обучение в сравнение с родените в страната³. Приблизително 60 % от преждевременно напусналите училище са безработни или неактивни и са застрашени да изпаднат в дългосрочно неравностойно социално и икономическо положение. Налице са достатъчно доказателства, че преждевременното напускане на системата на образование и обучение води до намаляване на възможностите за заетост и увеличаване на вероятността от безработица, бедност и социално изключване⁴.

¹ Понятията „преждевременно напускане на училище“ (ПНУ) и „преждевременно напускане на системата на образование и обучение“ (ПНСОО) са използвани като взаимозаменяеми в настоящия документ. Те се отнасят за едно общо определение за преждевременно напусналите училище като лица на възраст между 18 и 24 години със завършено основно образование в най-добрия случай (нива 0, 1, 2 или 3с към момента по Международната стандартна класификация на образованието ISCED) и които понастоящем не са включени в системата на формално или неформално образование и обучение.

² Всички данни са взети от изследването на работната сила на ЕС за 2014 г.

³ Данните за родените в чужбина трябва да се тълкуват предпазливо, защото не са налични за всички държави членки, а само за някои от тях. Също така използваните извадки често са твърде малки по размер, за да са напълно надеждни (вж. Обзора на образованието и обучението за 2015 г. на Европейската комисия, http://ec.europa.eu/education/tools/et-monitor_bg.htm).

⁴ Вж. например OECD (2012), *Equity and Quality in Education* (Справедливост и качество в образованието) (<http://www.oecd.org/education/school/50293148.pdf>) или Европейска комисия (2011), Работен документ на службите на Комисията „Reducing early school leaving“ (Намаляване на преждевременното напускане на училище) – придружаващ документ към предложението за Препоръка

Комплексността и многоизмерността на преждевременното напускане на системата на образование и обучение са широко признати и налагат също такъв многоизмерен подход с цел да бъдат адресирани по адекватен начин разнообразните причини за това. Много от задействащите го механизми са свързани с влиянието на по-широки

обществени фактори извън образователната система. Преждевременното напускане на училище най-често е резултат от съчетание от **лични, социални, икономически, образователни и семейни фактори**, които са силно преплетени и водят до **кумулятивно неравностойно положение**. В много случаи преждевременното напускане на училище е резултат от процес на постепенна неангажираност с образованието, свързан със слаби постижения, който може да се корени в ранните години. Изследванията показват, че социално-икономическият и образователният статус и на родителите са сред най-силните определящи фактори за преждевременното напускане на училище.

Освен това някои **характеристики на нашите системи на образование и обучение** може да изострят неравнопоставеността в образованието, да създадат допълнителни пречки пред учащите, които имат затруднения, и да възпрепятстват образователните им перспективи. Изследванията показват, че системи, които се характеризират с практики на повтаряне на учебната година, ранно профилиране⁵, недостатъчна подкрепа за учащите, липса на качествено професионално образование и обучение (ПОО) и ограничено предоставяне на образователни услуги и грижи в ранното детство, се сблъскват с по-силни социални неравенства по отношение на образователните постижения и образователното ниво. **На ниво училище** училищните практики и практиките в класната стая, както и нагласите на учителите и стилът на преподаване също оказват влияние върху мотивацията и ангажираността на децата и младежите спрямо образованието: неблагоприятният училищен климат, фактът, че ученикът не е поставен в центъра на образователната система, недостатъчната информираност относно неравнопоставеността в образованието, насилието и тормозът, недобрите взаимоотношения между учители и ученици, както и методи на преподаване и учебни програми, които се смятат за неподходящи, са някои от факторите, които могат да допринесат за решението за преждеременно напускане на системата на образование.⁶

на Съвета относно политики за намаляване на преждевременното напускане на училище (<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011SC0096&from=EN>)

⁵ Понятието се отнася за ситуации, в които от учащите и техните семейства се изисква да направят задължителен избор на един от различните образователни модели още от най-ранна възраст.

⁶ За най-новия обзор на причините за ПНУ вж. Eurydice и Cedefop (2014), Tackling early leaving from education and training in Europe – Strategies, policies and measures (Справяне с преждевременното напускане на системата на образование и обучение в Европа – стратегии, политики и мерки), http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/175en.pdf

Действия въз основа на политиките на равнище ЕС

На европейско равнище необходимостта от намаляване на преждевременното напускане на училище е подчертана в стратегията Европа 2020⁷. **Една от нейните пет водещи цели е до 2020 г. делът на преждеременно напусналите училище да се намали до под 10 %.** През 2011 г. Съветът прие Препоръка относно политики за намаляване на преждевременното напускане на училище⁸. С нея се приканват държавите членки да **въведат основани на обективни факти и всеобхватни стратегии**, насочени към всички нива на образованието и обучението и съчетаващи по правилен начин мерки за превенция, интервенция и компенсиране. В подкрепа на изпълнението на препоръката започна сътрудничество между европейските държави по политиките в рамките на тематична работна група за преждевременното напускане на училище⁹.

Въз основа на резултатите от работата на тази група и в рамките на стратегическата рамка „Образование и обучение 2020“ през 2014 г. започна дейност работна група за политиката в областта на училищата, в която участват определящи политиките лица от почти всички държави — членки на ЕС, Норвегия, Сърбия и Турция, както и представители на европейските социални партньори. Като потвърждава необходимостта от всеобхватна и дългосрочна политическа рамка, в която по съгласуван начин да залегнат мерки за превенция, интервенция и компенсиране, работната група за политиката в областта на училищата се съсредоточава върху **превенцията и ранната интервенция на преждевременното напускане на училище на училищно и местно ниво**. Чрез учене на партньорска основа, анализ на случаи от практиката, картографиране (на договореностите за училищно управление и на практиките в подкрепа на учащите), резултати от международни изследвания, диалог с експерти и задълбочени работни семинари с насоченост върху отделни държави работната група проучва възможностите да бъдат прилагани **по-цялостни и основани на съвместна работа подходи срещу преждевременното напускане на училище**. Чрез разработване на специален онлайн европейски инструментариум за училищата за приобщаващо образование и превенция срещу преждевременното напускане на училище¹⁰ работната група има за цел да предостави конкретна подкрепа на училищата в превенцията срещу отпадане от системата на образование, за бърза и съответна реакция при първи сигнали за загуба на интерес и за гарантиране на възможността за успех на всеки учещ.

Наскоро Люксембургското председателство на Европейския съюз постави преждевременното напускане на училище на челно място в своя дневен ред, като даде нов свеж тласък на дебата по този проблем. Организираният в Люксембург

⁷ Европа 2020. Стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж, COM (2010)2020. Допълнителна информация на адрес: http://ec.europa.eu/europe2020/index_bg.htm

⁸ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:32011H0701%2801%29>

⁹ http://ec.europa.eu/education/policy/strategic-framework/archive/index_en.htm Окончателният доклад на тематичната работна група, публикуван през ноември 2013 г., включва ключови послания към лицата, определящи политиките, контролен списък на всеобхватните политики и приложение с примери от практиката на няколко държави от ЕС: http://ec.europa.eu/education/policy/strategic-framework/archive/index_en.htm

¹⁰ Европейският инструментариум за училищата ще бъде на разположение на портала за училищно образование (<http://www.schooleducationgateway.eu/bg/pub/index.htm>). Пилотната версия ще бъде налична в края на 2015 г.

през юли 2015 г. симпозиум и предложението за заключения на Съвета, които да бъдат приети от министрите на образованието през ноември 2015 г., потвърждават и подкрепят заключенията, направени по този проблем в рамките на сътрудничеството в областта на политиките.

В настоящия документ са обобщени основните заключения на работната група за политиката в областта на училищата и са определени **главните условия за основани на съвместна работа подходи** срещу преждевременното напускане на училище и неравнопоставеността в образованието на училищно и местно ниво. Настоящият документ е насочен към образователните институции на национално, регионално и/или местно равнище според случая и приложимостта съобразно националния контекст, както и към училищата. Той придружава и допълва предстоящия европейски инструментариум за училищата.

Подход за разрешаване на проблема с преждевременното напускане на училище, насочен към цялото училище

Политиките за намаляване на преждевременното напускане на училище следва да залежат в **цялостна приобщаваща и ориентирана към учащите визия за образованието**, според която висококачественото образование е достъпно за всички. При такава визия училищата имат изключително важна роля, за да се гарантира, че всички учащи могат да постигнат пълния си потенциал за растеж, независимо от индивидуалните и семейните фактори, социално-икономическия статус и жизнения опит. Училищата трябва да бъдат безопасна, гостоприемна и грижовна учебна среда, да се стремят към ангажираност на учащите и в тях децата и младежите да могат да растат и да се развиват като индивиди и членове на общността, да се чувстват уважавани и ценени и да получават признание за своите специфични таланти и потребности.

Поради многоизмерния характер на проблема училищата не могат сами да решат проблемите с преждевременното напускане на училище и неравнопоставеността в образованието. Необходимо е да се работи съвместно и да се обединят усилията на различни заинтересовани страни и услуги вътре в училищата и извън тях. Училището е логически правилното място, което да поеме инициатива за съвместна работа с общността. Това изисква **подход, насочен към цялото училище**.

Подходът, насочен към цялото училище, е екологичен начин за възприемане на училището. Училището се счита за многоизмерна и интерактивна система, която може да учи и да се променя. То е възлов отворен учебен център, който предоставя подкрепа в общността и получава подкрепа от нея.

Развиването на подход, насочен към цялото училище, за намаляване на преждевременното напускане на училище означава целта за елиминиране на отпадането от системата на образование и поощряване на успеха в училище за всички да се насърчава съгласувано и систематично във всички измерения на училищния живот, които може да имат въздействие върху образователните постижения. При подход, насочен към цялото училище, **всички членове на училищната общност** (директорите на училища, средното ръководство, преподавателски и непреподавателски състав, учащи, родители и семейства) се

чувстват отговорни и имат активна роля за справяне с неравнопоставеността в образованието и за предотвратяване на отпадането от системата на образование. Цялата училищна общност се ангажира да изпълнява сплотено колективни и съвместни мерки на основата на мултидисциплинарност и диференциация¹¹ и с цел да бъде подкрепен всеки учащ по най-подходящия начин. Налице е култура и климат на насоченост на цялото училище към учащия като цяло с цел да се подобрят постиженията в образованието и поведението на учащите и да бъде подкрепено тяхното емоционално, социално и психологическо благосъстояние.

Подходът, насочен към цялото училище, налага също така **междусекторен подход и засилено сътрудничество с широк диапазон от заинтересовани страни** (социални услуги, младежки услуги, работници в сферата на грижите за приобщаване, психолози, медицински сестри, логопеди, специалисти в областта на ориентирането, местни власти, НПО, бизнеса, синдикатите, доброволци и др.) **и общността като цяло** с цел решаване на проблеми, за които училищата не притежават и не могат да притежават съответния експертен опит. Концепцията за подход, насочен към цялото училище, позволява да бъде взета предвид цялата система от участници и взаимоотношенията помежду им в училището и около него, като се признава ролята на всяка от заинтересованите страни за подкрепата на учащите по техния образователен път и за обогатяване на учебната им практика.

Подходът, насочен към цялото училище, ще бъде от полза за всички учащи, не само за изложените на риск. Също така той ще помогне на училищата да се справят с широка гама от комплексни проблеми, с които те все по-често се сблъскват. Предизвикателствата, свързани с растящото многообразие, неравенствата и социалното изключване в обществото, както и с увеличаването напоследък на миграционните потоци, поставят нови изисквания към училищата и налагат да бъде даден систематичен съвместен отговор.

Развитието на сътрудничество отнема време и изисква промяна в подхода и нагласите. Изисква се лицата да притежават както капацитет, така и способности посредством иновативни подходи да работят в междудисциплинарна среда. Необходими са също повече време и пространство за диалог и съдействие, по-голямо участие на учащите и по-висока ангажираност на родителите и семействата.

Необходимо е на училищата да се даде възможност да развият и приложат подход, насочен към цялото училище. Следва да се предостави специална подкрепа на училища с висок дял на преждевременно напуснали или намиращи се в райони с високи равнища на социално-икономическо изключване. Тази подкрепа може да включва например допълнителни финансови и човешки ресурси или допълнителна помощ за продължаващо професионално развитие на личния състав в съчетание с непрекъснат мониторинг. Също така следва да са налице структури и механизми за подкрепа с цел да се гарантира наличието на диалог и двупосочен поток на информацията между училището, заинтересованите страни и публичните власти на съответните нива (в зависимост от националните обстоятелства и при пълно спазване на принципа на субсидиарност), за да се осигури разбиране за всекидневната действителност в училището на нивото на

¹¹ Понятието „диференциация“ означава процесът на адаптиране на подходите на преподаване към специфичните потребности на дадено лице или група учащи и/или към конкретните обстоятелства. Това изисква преподавателите да могат да избират измежду голямо многообразие от техники на преподаване и адаптирани уроци с цел да работят с разнородна група от ученици с различни потребности в обучението в един и същ клас, класна стая или учебна среда.

политиките. В това отношение ще бъде от полза систематичното участие на училищата в процеса на формулиране на политики.

Главните условия за насочен към цялото училище подход срещу преждевременното напускане на училище са организирани около пет тематични области, които са строго взаимно обвързани помежду си. Всяка област е допълнително развита в инструментариума за училищата и допълнена с примери и мерки от практиката. В някои от областите следва да бъде извършена допълнителна работа на европейско равнище.

1. Училищно управление
2. Подкрепа за учащите
3. Преподаватели
4. Родители и семейства
5. Участие на заинтересованите страни

1. Училищно управление

Необходими са **компетентно и ефективно училищно ръководство и управление** за насърчаване на положителни и основани на съвместна дейност култура и дух, включващи всички училищни участници, и за създаване на здрави връзки с общността около училището. Следните аспекти са от съществено значение:

- **По-голяма гъвкавост/автономия на училищата:** Комплексният характер на преждевременното напускане на училище налага да има по-гъвкави и иновативни подходи. На училищата следва да се предостави по-голяма гъвкавост по отношение на договореностите за училищно ръководство, практиките на преподаване и изпълнението на учебните програми (с широко поле за експериментални подходи към отпадането от училище) например. По-голямата училищна автономия в съчетание със строга отчетност позволява на училищата да определят най-подходящите решения на сложни ситуации и по най-добрия начин да задоволят специфичните нужди на училищната общност.
- **Подбор, подкрепа и обучение за училищни директори:** Училищните директори имат решаваща роля за разработването и прилагането на подходи, насочени към цялото училище, по-специално чрез възприемане на ръководен стил, основаващ се на равнопоставеност, и създаване на пространство и време за сътрудничество. Училищата се нуждаят от отдадени, водени от ценности, компетентни и силно мотивирани училищни директори. Необходими са им ръководители с ясна визия, чувство за организация, възможности да поемат нови отговорности, да споделят авторитета и властта, да включват и насърчават диалога между всички училищни участници и с други заинтересовани страни около набор от споделени цели и отговорности. Училищните директори са главен фактор за улесняване на създаването на подкрепяща среда за учителите, в която се насърчават обменът на познания между преподаватели, времето за обратна връзка, рефлексията и работата в мрежа в рамките на училището и между училища. Също така те имат съществена роля за осигуряването на възможности и среда за ориентирана към практиката първоначална подготовка на преподавателите (ППП) и изследователски базирано продължаващо професионално развитие (ППР), които трябва да включват акцент върху преждевременното напускане на училище. Необходима е рефлексия върху компетентностите и изискванията за

обучение на училищните директори. За да бъдат ефективни, училищните директори е необходимо да бъдат подбрани, подготвени и подкрепяни по подходящ начин. Първоначалното и продължаващото професионално развитие на нови, утвърдени и бъдещи училищни директори следва по-специално да повишава информираността относно механизмите на преждевременното напускане на училище и важността на ръководството и на съвместната работа (включително със семействата и с общността като цяло). Няколко държави въведоха или въвеждат специализирано обучение за бъдещи и/или настоящи училищни директори, а някои вече са започнали да разработват рамка на компетентностите за училищни директори.

- Ръководство, основаващо се на равнопоставеност: Въвеждането в училищата на модел на ръководство, основаващо се на равнопоставеност, с цел, насочена към подобряване на обучението, изисква да бъде развита практика на рефлексия и споделяне на задачите и отговорностите навсякъде в училищната общност. Училищните директори следва да са в позиция да насърчават преподавателите да поемат водеща роля в конкретна експертна област, да поемат отговорности и предприемат инициативи, както индивидуално, така и групово. Те следва да насърчават работата в екип, мултидисциплинарна и професионална съвместна работа между преподавателите и непреподавателския състав, други заинтересовани страни, професионалисти и услуги. Прилагането на модел на ръководство, основаващо се на равнопоставеност, също така налага да се повиши участието на учащите и семействата в училищния живот и в процеса на вземане на формални и неформални решения.
- Процеси на подобрения в цялото училище: Подходът, насочен към цялото училище, има за цел да повиши качеството и стандартите навсякъде в училището. За да бъде този подход ефективен, е необходимо училищата да определят и отговорят на потребностите на училищната общност, както и да се ангажират с непрекъснати и циклични процеси на подобрения. Училищата, които активно прилагат училищно планиране и (само)оценяване, ще бъдат в по-силна позиция да елиминират преждевременното напускане на училище. При това плановете за училищно развитие и процесите на самооценка следва да включват цели, насочени към основните фактори за преждевременното напускане на училище и насърчаване на успеха в образованието, като се отчитат националните, регионалните и местните стандарти. Процесите на подобрения в цялото училище следва да се характеризират с откритост и прозрачност. Те следва да бъдат разработени и прилагани на принципа на участието от цялата училищна общност (включително учащите, родителите и семействата) и заедно със заинтересовани страни, многопрофесионални екипи и външни местни услуги. Те следва да се основават на общи цели и ясно определени роли и отговорности. За наблюдение на подобренията следва да бъдат определени ясни индикатори, основаващи се на рискови и защитни фактори. В плановете за училищно развитие следва да залегнат в максимална степен мерки за подкрепа на училищния персонал, включително например структурирани програми за въвеждане в работата и продължаващо професионално развитие.
- Механизми за външен мониторинг и оценка (осигуряване на качество): като се основават на количествени и качествени измерители, които отчитат многообразието от дейности, за които отговарят училищата, както и различните отправни точки/видове контекст, в които те функционират (напр. опит да бъде измерена „добавената стойност“ на училището), механизмите за осигуряване на качество могат да имат консултативна и подкрепяща роля в

училищата при изпълнение на техните стратегии във връзка с преждевременното напускане на училище. Тяхната цел е да се подчертаят успешните промени и процеси на развитие в рамките на училищата. Поспециално индикаторите за качество могат да помогнат на училищата в рефлексията относно мерките, които са налице или могат да бъдат разработени за решаване на проблема с преждевременното напускане на училище. Механизмите за осигуряване на качество като че ли са най-ефективни, когато тяхната обобщаваща функция (свързана с отчетността, контрола и проверката за съответствие) и тяхната градивна функция (свързана с подобренията и развитието) се допълват и взаимно се подсилват¹².

- Мрежи между училища: сътрудничеството и мрежите между училища от различен вид и ниво, намиращи се в един и същ район, могат да улеснят обмена на практики и да спомогнат да се облекчи за учащите и техните семейства решаващият преход от образованието и грижите в ранно детство към началното училище и от основното към гимназиалното образование.

2. Подкрепа за учащите

От съществена важност е стимулиращият и благоприятен учебен климат, който създава високи очаквания за всички учащи. Училището следва да осигури за всички учащи среда, която отчита тяхното многообразие, разгръща в максимална степен техния учебен потенциал и е съобразена с учебните им потребности. Като част от декларацията за политиката/мисията на училището следва да се постави силен акцент върху превенцията на преждевременното напускане на училище. Независимо какви трудности в обучението и ранни признаци на загуба на интерес бъдат идентифицирани, училищата следва да реагират бързо. От съществено значение е целенасочената интервенция, като част от рамка за систематична подкрепа в помощ на учениците в риск.

- Ангажиращи и стимулиращи учебни планове и ефективни подходи на преподаване: Като създават високи очаквания за всички учащи, учебните програми следва да позволяват персонализирани форми на преподаване и учене и различни стилове на оценяване. Те следва да поставят по-силен акцент върху формиращото оценяване, да улесняват придобиването на знания и развиването на умения и компетентности според способностите на всяко дете, като същевременно запазват качеството на учебното съдържание. Те следва да са свързани с реалния живот и многообразието в обществото и да осигуряват непрекъснатост по отношение на следващите нива на образование и обучение или на алтернативни модели на обучение. Те следва да позволяват повече насочени към учащия подходи на преподаване и повече съвместно преподаване и учене. Също така следва да бъдат налице възможности за валидиране на неформално обучение и самостоятелно учене.
- Благосъстоянието на учащите: Докато вниманието остава силно съсредоточено върху преподаването и ученето, следва да се полагат грижи и за благосъстоянието на учащите. Освен за създаването на безопасна и гостоприемна среда училищата могат също така да играят важна роля и за

¹² Европейска комисия(2015), Comparative study on quality assurances in EU school education systems (Сравнително изследване на механизмите за осигуряване на качество в училищните образователни системи в ЕС) (<http://bookshop.europa.eu/bg/comparative-study-on-quality-assurance-in-eu-school-education-systems-pbNC0415279/>)

откриването на случаи на тормоз, агресия, насилие или малтретиране в рамките на училището и извън него. В това отношение от съществено значение е да бъдат разработени стратегии за справяне с тормоза. Широка гама от дейности, подкрепа и консултиране, включително емоционална и психологическа подкрепа за решаване на проблеми с психичното здраве (сред които дистрес, депресия, посттравматични разстройства), трябва да е на разположение на учащите в училището и където е уместно, да се осигурява чрез връзка с местни агенции и услуги.

- Механизми за ранно откриване: Важно е ранните признаци на загуба на интерес, включително отсъствия от училище и неуместно поведение, да бъдат откривани бързо и да се предприемат бързи ответни действия. Могат да се създадат системи за ранно предупреждение, основаващи се на препоръки от националните или местните органи, според случая.
- Рамка за систематична подкрепа: Бързото откриване на затруднения в ученето или други проблеми следва да задейства ответна реакция посредством рамка за систематична подкрепа в училището. Целенасочена интервенция за изложени на риск учащи следва да се извършва по приобщаващ начин. Тя ще бъде по-ефективна, когато се осъществява от мултидисциплинарни екипи в училищата и/или чрез участието на външни професионалисти, както и на всички, които имат взаимоотношения с учащите, включително членове на семейството, братя и сестри, доброволци и др. Много полезно може да бъде разработването на план за индивидуална подкрепа, съгласуван с учащия и неговото семейство, в който да се поставят ясни и постижими цели.
- Специална подкрепа за учащи, чийто майчин език е различен: Учащи, чийто майчин език е различен от този, на който се преподава, следва да получават допълнителна и подходяща подкрепа според потребностите си, за предпочитане извън времето на учебните занятия и при избягване на всякакъв вид практики на отделяне или сегрегация. Компетентностите и владееенето на техния роден език следва да бъдат ценени и използвани като ресурс за целия клас. Родителите също може да се възползват от езиковата подкрепа – тук училищата могат да работят в партньорства, напр. с НПО в помощ на езиковото обучение за родители мигранти. Следва да се предоставя подкрепа и под други форми, особено за новопристигнали мигранти, като това може да става в училищата или извън тях и в сътрудничество с местни агенции и услуги.
- Гласът на учащите и участието им в училищния живот: Необходимо е учащите да се чувстват обвързани със своето обучение и да им се даде възможност да изразяват мнението си. Когато са част от живота и дейността на училището, се увеличава мотивацията и чувството им на принадлежност¹³. Следва да има достатъчно време за диалог в класната стая посредством ученически съвети или консултации, за да могат учащите да поставят въпроси, свързани с учебната практика. Интерактивното преподаване и ученето в диалог (например в малки групи) може да увеличи възможностите учащите да разговарят по-свободно по въпроси, които засягат тяхното обучение. За да се чуе мнението на учащите, могат да се използват също вътрешни/външни методи за консултации. Участието в училищни проекти, насочени върху

¹³ Участието на децата е право, признато в член 24 от Хартата на основните права на Европейския съюз (ОВ С 83/389, 30.3.2010, пълният текст е на разположение на адрес: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0389:0403:bg:PDF>), както и в член 12 от Конвенцията на ООН за правата на детето от 1989 г.

конкретни теми (например информираност по въпросите на околната среда), включително като се използват в пълна степен възможностите, предлагани от програми Еразъм+ и Сътрудничество между училища (eTwinning), може да помогне да се насърчи участието на учащите. Също така училищата следва да насърчават съдържателното участие на учащите в процесите на вземане на училищни решения (напр. чрез представители в училищните настоятелства/съвети) и в процесите на оценяване и подобрене на училищата. Въпреки че е необходимо да се подкрепят всички учащи, за да могат да участват активно в училищния живот, от съществено значение е да се постави про-активен акцент върху ангажирането на маргинализираните ученици и да се осигури гласът им да бъде чул.

- **Кариерно ориентиране и консултиране:** Ролята на кариерното ориентиране и консултиране за предотвратяване на преждевременното напускане на училище е широко призната. Изследванията показват, че учащите, които имат план за професионално развитие, е по-вероятно да останат в училище и се ангажират по-позитивно с образованието. Систематичното кариерно ориентиране и консултиране може също да спомогне за смекчаване на често критичните преходи към други нива и модели на образование и обучение или към трудовия живот. Уменията за ефективно учене и кариерно ориентиране следва да бъдат изцяло интегрирани в учебните програми от ранните етапи на образованието и да помагат на учащите да опознаят своите силни страни и таланти. Кариерното ориентиране може да се преподава като задължителен предмет. То може да е отделна дисциплина или да е интегрирано в учебната програма. Ефективното ориентиране през целия живот обикновено съчетава широка гама от учебни и извънкласни дейности, включително например програми за професионална практика, за придобиване на опит чрез наблюдение на работата, професионални игри или пробни курсове за други видове образование. Въпреки че преподавателите имат важна роля за предоставяне на възможност на учащите да придобият умения според своите интереси, компетентности и професионални стремежи, за ефективното професионално образование е необходимо също така да се мобилизират голям диапазон от заинтересовани страни (напр. педагогически съветници, родители и работодатели).
- **Извънкласни дейности:** Извънкласните и извънучилищните образователни дейности, включително възможностите за спорт, изкуства, култура и др., съвместими с целите на образованието, могат да бъдат допълнителна възможност за младежите да се изиявят и могат да повишат тяхната мотивация и чувството на принадлежност към училището. Тези дейности следва да бъдат планирани съгласувано и да допълват работата по учебната програма, както и да осигуряват максимално участие на учениците и социалното им включване. Те могат да бъдат вземани предвид за цялостната оценка на учащите. Подобни дейности могат да се разработват в сътрудничество с родители, културни институции, спортни и младежки организации, местни услуги, НПО и с участието на доброволци от общността.

3. Учители

Учителите са главният фактор за обучението на децата и младежите в училище и една от основните действащи сили за успеха в образованието. Изследванията показват, че взаимоотношенията на подкрепа между преподавателя и учащия са най-силната предпоставка за обвързаността с училището и постиженията. От

съществено значение е преподавателите да разберат, че те са хората с решаващ ресурс за учащия, които могат наистина да повлияят върху траекторията на неговото образование. Също толкова важно е те да осъзнаят, че да помагат на всички учащи да развият своя потенциал е споделена отговорност на всички преподаватели и на училищната общност като цяло. Изправен пред нови предизвикателства, ролята на преподавателя се разширява и поставя все повече изисквания. Като се признава значението на професионалната преценка на преподавателите, се поставят изисквания за нови умения и компетентности, към които е необходимо да бъдат насочени първоначалната подготовка на преподавателите (ППП) и продължаващото професионално развитие (ППР).

- Разбиране за преждевременното напускане на училище: Насочеността върху разбирането на механизмите на отпадане от училище и на неравнопоставеността в образованието, включително на вероятните рискови и защитни фактори, следва да стане основен елемент на програмите за PPP и ППР. От съществено значение е всички преподаватели да разбират своята ключова роля за подкрепата на процеса на развитието и обучението на децата: преподавателите са в благоприятна позиция да установяват случаи на загуба на интерес към училището и съществуващи затруднения в учението на много ранен етап и по този начин могат да съдействат да бъдат взети незабавни мерки за справяне със ситуацията. Необходимо е те да осъзнават, че техните очаквания, нагласи и езикът им могат да имат значимо въздействие и да влияят върху учениците и семействата. Необходимо е те да признават ролята на родителите и семействата в учебния процес и да бъдат готови да се възползват от ползите, които дава участието на родителите.
- Компетентности на преподавателите: Следва да са налице мерки и структури за подкрепа (които в най-добрия случай са на местно ниво) за улесняване на професионалното развитие на преподавателите през целия живот. Първоначалната подготовка на преподавателите и продължаващото професионално развитие с акцент върху превенцията на отпадането от системата на образование следва да помогнат на преподавателите да прилагат на практика диференциацията и активното учене. Това следва да ги подготви ефективно да използват ориентирано към компетентностите преподаване и формиращо оценяване, както и да прилагат повече практики на преподаване и учене, основаващи се на проектен принцип и сътрудничество. Това трябва да засили експертните знания в областта на взаимоотношенията и комуникацията (включително за техники/методи за работа с родители и външни партньори), както и да предостави на преподавателите стратегии за управление на класната стая, стратегии за управление на многообразието, техники за изграждане на взаимоотношения, разрешаване на конфликти и превенция на тормоз.
- Изграждане на ръководен капацитет на преподавателите: Лидерството от страна на преподаватели може да се охарактеризира като съвместно усилие, при което те развиват експертен опит и насърчават професионалното развитие за подобряване на образователната практика. Преподавателите следва да бъдат насърчавани и подкрепени да бъдат лидери в рамките на класната стая и извън нея. Преподавателите, които участват в процеси на съвместно ръководство, допринасят за ефективността на училището, качеството на преподаване и подобряването на резултатите на учащите.
- Практически опит: Важно е като част от първоначалната подготовка на преподавателите на всички обучаващи се преподаватели да бъдат дадени практически възможности да повишат своето разбиране за характера,

причините и степента на преждевременното напускане на училище и неравнопоставеността в образованието, както и за влиянието им върху обучението и изискванията, които се поставят към тях като преподаватели. На обучаващите се преподаватели следва да бъде предложена практическа работа в ежедневна обстановка с преждевременното напускане на училище, напр. чрез участие в стажантски програми в училища с висок дял на отпадналите от системата на образование или високи нива на социално-икономическо изключване или съвместно с наставник в дейности с уязвими семейства. Това ще даде възможност на обучаващите се преподаватели да осъзнаят своята преподавателска роля и как трябва да отговорят на образователните потребности на деца в риск.

- Учене на партньорска основа: Обучението в рамките на училището за развиване и насърчаване на култура на учене на партньорска основа (между преподавателите, но също и с учениците) и за партньорски наблюдения е много важно. Също така може да се насърчава партньорското наставничество както в рамките на училището, така и в сътрудничество с други училища. Училища от различен тип и ниво следва да служат като ресурс едни на други посредством училищни мрежи, където да могат да работят и да се учат помежду си. Компютърните технологии и съвместните платформи, като Сътрудничество между училища (eTwinning), могат да са много ефективни в подкрепа на тези форми на сътрудничество.
- Приемане на многообразието: В училищата, в които се работи активно за приемане на различията сред персонала и сред учащите, могат да се намерят доказателства за устойчивост в развитието на училището. Познания, компетентности и умения на преподавателите във връзка с разбирането на многообразието във всичките му форми, интеркултурно образование, многоезичие и преподаване на учащи, чийто майчин език е различен от българския, ще следва да бъдат включени в първоначалната подготовка на преподавателите и да се затвърждават в рамките на продължаващото професионално развитие. Професията на преподавателя следва още повече да се популяризира с цел да бъдат привлечани голям брой кандидати представители на цялото общество и да бъдат назначавани най-добрите от тях, като същевременно се запазва високата степен на сплотеност около фундаменталните ценности и целите на училището, които се споделят и одобряват от обществото и заинтересованите страни като цяло.
- Допълнителна подкрепа за учителите: Следва да се предвиди адекватно признание и подкрепа за преподаватели, работещи в училища с висок дял на преждевременно напусналите училище или с високи нива на социално-икономическо изключване, например под формата на стимули за продължаващо професионално развитие, творчески отпуски за професионално развитие, допълнителни преподавателски или други ресурси. Също така следва да се полагат грижи за емоционалното благосъстояние на персонала.

4. Родители и семейства

Участието на родителите е ключов фактор за успеха в образованието: стимулиращата среда у дома и ангажираността на родителите са от решаващо значение за ученето и за когнитивното, социалното и емоционалното развитие на детето. Взаимоотношенията между училището, родителите и семействата обаче може да поставят предизвикателства. От една страна това може да се дължи на

предходния образователен опит на родителите, на образователната, културната и социално-икономическата им изходна среда, на различните им модели на родителство и на усещане за дистанцираност от училищната култура и език. От друга страна може да е свързано с възприемането на родителите от самите преподаватели като пасивни, опортюнистични или натрапващи се, както и с липсата на време и опит за установяване на връзка с родителите и за ангажирането им по ефективен начин.

- Образованието като споделена отговорност: Родителите и семействата оказват най-пряко и трайно въздействие върху обучението и развитието на децата. Необходимо е да се отдава признание и адекватна подкрепа на всички родители и семейства като съучастници в обучението на техните деца, като се започва от най-ранна възраст. Училищата и други заинтересовани страни от и извън сферата на образованието могат да разработят мерки в помощ на семействата за създаването на домашна среда, която съдейства за обучението, и да предоставят информация и идеи как да се помага на децата вкъщи с домашните работи и други дейности, свързани с учебната програма.
- Доверие и сътрудничество: Необходимо е ефективните партньорства между семейството и училището да се основават на взаимно уважение и признание за приноса и експертния опит на другия. Културата на взаимно доверие и разбиране между училищата и семействата е от съществено значение. Следва да се съдейства училището да стане място, където родители от различна среда и ниво на образование да се чувстват добре приети и на тях да се гледа като на ресурс за училището. Това може да се постигне например, като се предостави определено време и пространство, където родителите да се срещат и подкрепят помежду си, както и като се канят родителите да споделят своите умения и експертен опит като доброволци в образователни дейности в класната стая (напр. да четат пред класа, да оказват допълнителна подкрепа на отделни лица, да ръководят малки групи) или в други училищни дейности (учебни и извънучебни). Когато е необходимо, могат да се включат и други услуги, НПО и професионалисти (културни медиатори, ментори, социални работници и др.) с цел да помогнат да бъдат изградени положителни взаимоотношения с родителите, особено с такива с по-неблагоприятен социален произход и/или с негативен минал опит в училище. Културни прояви/фестивали и информационни дейности могат да спомогнат за изграждането на културен мост с цел да се достигне до родители от маргинализирани и малцинствени етнически групи.
- Участие в процеса на вземане на решения и в училищния живот: Широкото участие на родителите в решения по въпроси, свързани с обучението, организацията на училището и училищните дейности, съдейства за прозрачността и по-доброто адаптиране според реалните потребности на общността и създава по-силно чувство на споделена отговорност по отношение на образованието. Необходима е про-активна насоченост към подкрепа за участието на всички родители в училищните дейности и училищното управление. По-специално е необходимо да бъдат подпомагани родители от маргинализирани групи да се включват в процесите на вземане на училищни решения. Ролята на родителите в училищната организация следва да бъде ясно регламентирана. Участието на родителите следва да залегне в максимална степен в процесите на оценка и мониторинг на училището. Необходимо е да се разшири понятието за семейство с цел да бъдат включени роднини от по-широкото семейство, ангажирани с образованието на детето.

- Достъп на родителите до информация: Учащите и техните родители, по-специално тези с мигрантски произход, следва да имат възможност за достъп до ясна информация относно образователната система в държавата и наличните възможности за училища. Те следва да имат възможност да разберат последиците от този избор за образованието и бъдещите възможности на учащите. На учащите и техните родители следва да бъдат обяснени специфичните за даденото училище въпроси, свързани с предоставянето на услуги за кариерно ориентиране и консултиране, социално подпомагане и помощни услуги за учащи.
- Подобряване на комуникацията: Подобряването и отварянето на пътища за комуникация между училищата и семействата може да спомогне за изграждане на доверие и взаимно разбиране. Необходимо е комуникационните стратегии да отговарят на контекста и на потребностите на родителите. За изграждането на ползотворни взаимоотношения могат да се използват както формални (напр. родителски срещи), така и неформални (напр. социални прояви) методи на комуникация. За достигане до родители, които не владеят езика на преподаване, може да са необходими специални информационни дейности, например с посредничеството на межкултурни медиатори. В някои училища за подобряване на комуникацията се използват технологии, като електронна поща/SMS, интерактивни телефонни системи, информационни бюлетени и интерактивни уебсайтове. Важно е да се гарантира наличието на структури, които да улесняват и насърчават получаването на обратна информация от родителите, и тя да бъде вземана предвид.
- Предлагане на възможности за образование на родителите: Изследванията показват, че образованието на семейството може да осигури широки ползи за родителите и децата, включително подобряване на уменията за четене, писане и смятане. Повишаването на образователното равнище на родителите е едно от успешните действия за превенция на преждевременното напускане на училище. Когато самите родители участват в образователни дейности, в семейството се насърчават редица културни и образователни взаимодействия. Ползите за родителите произтичат от самодисциплината и поемането на отговорност, от по-голямата ангажираност с училището на детето им, както и по-високата родителска увереност, когато помагат на детето си вкъщи. Това води до по-голяма ангажираност на учениците с училището и по-добри постижения в образованието. Отварянето на вратите на училищата в извънучилищно време за езикови и други курсове за родители може да има много предимства, особено за родители, които не са успели в училище. Това спомага да бъдат премахнати бариерите пред училищата в работата им за повишаване на ангажираността на родителите. При родители със силно негативен минал опит в училище обаче работата в партньорство с НПО ще помогне да бъдат създадени други възможности за насърчаване на образованието им на друго място.

5. Участие на заинтересованите страни

Многоизмерният характер на преждевременното напускане на училище изисква многоизмерна ответна реакция с участието на широк кръг заинтересовани страни, професионалисти и услуги. Различните заинтересовани страни могат да допринесат за разбирането на проблемите с различни и допълващи се гледни точки. Те могат да предложат решения, съобразени със специфичните потребности на учащите. Сътрудничеството може да бъде под различна форма и

на различни нива съобразно с националните обстоятелства – от по-формални структури до по-гъвкави договорености за работа в мрежи.

Изграждането на взаимоотношения на доверие и сътрудничество между различните заинтересовани страни може да отнеме време, грижи и изисква адаптиране. То обаче притежава потенциал да предизвика положителни промени. В зависимост от националния контекст в най-добра позиция да подкрепят тези процеси са местните власти или самите училищни директори, като те имат ключова роля също и за насърчаване на сътрудничеството между училища, изграждане на партньорства, координиране на услуги, улесняване на прилагането и пр.

- Участие на заинтересованите страни: Важно е всички съответни ключови местни заинтересовани страни да бъдат определени и включени в процеса от самото начало. Следва да се вземат предвид широк диапазон от заинтересовани страни и професионалисти: социални работници, младежки услуги и организации, работници в сферата на грижите за приобщаване, психолози, медицински сестри и други терапевти (логопеди), служби за закрила на детето, специалисти в областта на ориентирането, полицията, синдикатите, бизнеса, межкултурни медиатори, мигрантски сдружения, НПО и други базирани в общността организации от секторите на спорта, културните среди и активното гражданство и пр. Изборът на заинтересовани страни следва да бъде подходящ и съответстващ на местните обстоятелства и контекст. Сътрудничеството със социалните партньори и местния бизнес е много важно, тъй като може да спомогне да се повиши свързаността на учебната програма с практиката и да я направи по-привлекателна за младежите. Участието на заинтересованите страни следва да позволява постоянна обратна връзка, адаптиране и промяна на участието според случая. Също така следва да се насърчава признанието за стойността и приноса, които дава участието на заинтересованите страни.
- Подкрепа и ръководство: Трябва да е налице политическа подкрепа за насърчаване и организиране на сътрудничество и мрежи на местно ниво, както и ясно и силно ръководство за направляване на процеса. Като допълнение могат да бъдат дадени насоки от съответното политическо равнище. Следва да са налице механизми с цел да се гарантира наличието на двупосочен поток на информацията между училището, заинтересованите страни и съответните власти според случая и националните обстоятелства. Добрите практики и информацията следва да се обменят на местно, регионално, национално (според случая) и международно равнище.
- Обща стратегия: Обща стратегия/план за действие, основана на ясни и споделени цели и общо разбиране за предизвикателствата, може да спомогне за структурирането на сътрудничеството между заинтересованите страни. Стратегията/планът следва да се съсредоточава върху потребностите на учащия и да се основава на наистина междусекторен подход, като бъдат уважени различните гледни точки и мисията на всяка заинтересована страна. Важно е ролите, отговорностите и структурите да бъдат ясно определени и съгласувани от самото начало, по възможност посредством договорни ангажменти, в съответствие с местните обстоятелства. Създаването на централно координационно звено е възможност, която може да спомогне за преодоляване на неизбежните разногласия, но също така може да служи за център за подкрепа на заинтересованите страни, да координира потоците от информация, услугите и системите в подкрепа на преждевременно напускащите училище. Следва да бъдат създадени механизми за мониторинг и

оценка, които да позволяват постоянна обратна връзка, адаптиране и промяна на участието според случая. Следва да бъдат разработени насоки/индикатори за улесняване на самооценката, където е приложимо.

Заклучителни бележки

Настоящият документ представя заключенията от работата на работната група за политиката в областта на училищата относно преждевременното напускане на училище. Той съдържа послания за политики за изграждане на консолидирана концептуална и прагматична рамка за действия за разрешаване на проблема с преждевременното напускане на училище. С това се предлага модел на трайни действия с цел Европейският съюз да бъде в състояние да достигне своята водеща цел до 2020 г. делът на преждеременно напусналите училище да се намали до под 10 %. Освен това обаче се дават насоки, които могат да помогнат на държавите членки да разработят подходи, основани на съвместна работа, в борбата си с преждевременното напускане на училище.

Тези послания за политики дават насоки как различни заинтересовани страни могат да бъдат оправомощени и подкрепени да участват в подход за разрешаване на проблема с преждевременното напускане на училище, насочен към цялото училище. Това е направено с убеждението, че основаните на съвместна работа подходи ще имат вълнообразен ефект върху други аспекти от живота на гражданите и общностите навсякъде в Европа. В заключение настоящият документ поставя политическата основа за европейския онлайн инструментариум за училищата, с който ще продължават да бъдат събирани добри практики от европейските страни. Сътрудничеството в областта на училищните политики ще продължи навсякъде в Европейския съюз и ще даде допълнителни възможности за учене на партньорска основа и обмен на практики.

